

ՊԱՏԿԵՐ

ՀԱՆԴԵՍ ԿԻՍԱՄՍԵԱՅ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 2

1 Մայիս 1892

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՏՊԱՐԱՆ.

ՃԻՎԷԼԷԿԵԱՆ

Պատր Ալի Ճառուկաի Թիւ. 20

1892

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ՀԱՄԱԶՍԹՆՈՒԹԻՒՆ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՏՈՅ.
—Յ. Վ. ԲՕԼԱԹԵԱՆ
2. ԸՆՏԻՐ ԱՍՍՑՈՒԱԾՔ.—Կ. Դ. Ա. Ուլան
3. ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ ԱԹՈՒԹԱՅԻՑ ՎՐԱՅ —Ս. Վ. Նալ-
բեկյան:
4. ՀԱՅՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.—Յ. Յ. Ալան.
5. ԱՆՈՒԱՆԻ ՀԱՅԱԶԳԻ ՄԻ.

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Հ Ա Ն Դ Է Ս Կ Ի Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Երրորդ Տարի

թիւ 2

1 Մայիս 1892

ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՏՈՅ

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ (ANTHROPOLOGIE)

(Շարայարութիւն) (*)

Ցարդ ըսածնիս համառօտենք, Փոխակերպութիւնն սոսկ ենթադրութիւն մի է եւ միանդամայն մոլորութիւն մը հակառակ արարչագործութեան վարդապետութեան, իբրեւ սոսկ ենթադրութիւն, կը դատապարտուի բնական պատմութեան մատակարարած յայտնի եւ բացայայտ իրողութեամբ. իբրեւ մոլորութիւն, կը դատապարտուի աստուածարանական եւ իմաստասիրական վարդապետութեամբ: Աւասիկ զիտնականի մը կարծիքը որ ստուգիւ Տարլիբի հետ թշնամութեամբ չէ. «Ես, կ'ըսէ Պ. Ա. Կասսի, այս զրութիւնը հակառակ կը կարծեմ այն ճշմարիտ ուղղութեանց՝ որոց պարտի հետեւիլ բնական պատմութիւնն, ես՝ զրութեանց յառաջադիմութեան եւ վարդապետան զայն վնասակար

(*) Տե՛ս Պարիզի Գ. Տարի Ը-ի- 1

եւ աղէտարեւր կը համարեմ: Մեք եւս կրնամք յաւելուլ թէ այս զրութիւնն՝ անաստուածութեան եւ նիւթակրօնութեան պաշտպան հանդիսանալովն, ուղղափառ Աստուածաբանութեան սկզբանց դէմ կ'ոգորի: Առանց Աստուծոյ զործակցութեան ամեն ինչ մեկնել ուղելով, փոխակերպականք Նպիկուրոսի կոչաւ եւ անհեղեղ մոլորութեանը մէջ կ'իյնան ի հարկէ. վասն զի նիւթոյ կ'ընծայեն Աստուածային կարողութիւն մը զոր չունի նա բնաւին: Բաց աստի, մարդոյ ուղղակի եւ անընդմիջական ստեղծումը ուրանալով՝ կ'անպատուեն տեսութիւն մը՝ որ տրամաբանութեան հակառակ հետեւութիւններու առջեւ չընկրկիր: Ուստի մտադիր եմք հերքել այսօր այն նիւթապաշտ կարծիքը՝ որ մարդկան կու տայ զկապիկս իբր նախահարք:

Մարդս՝ կատարելագործեալ կապիկ մը չէ ամենեւին. եւ պէտք է ըսել թէ այն անձինք, որ իրենց կապկէ սերուած ըլլալը պնդելով կը պարծենան, աղնութեան եւ արժանապատուութեան զգացում չունին: Թո՛ղ բոլորովին իրենց ըլլայ այդ պատիւ, զոր լրջամիտ եւ ողջախոհ անձինք իրենցմէ չեն կապտել: Կապիկք նախահարք մարդոյ ... Ի՞նչ պատճառաւ: Իրենց իմացականութեան պատճառաւ: Սակայն կապիկներն ամենէն աւելի մտացի չնչաւորներ չեն: Ոսկրաբանական նմանութեան պատճառաւ: Սակայն կապիկի ֆիզիքական կազմութիւնն էականապէս կը տարբերի մարդոյ ֆիզիքական կազմութենէն: Ոյր վասն Պ. Քաթաֆատ կ'ըսէր իրաւամբ թէ «Մարդս կը տարբերի անասունէն այնքան եւ այնպէս, որքան սա կը տարբերի բուսականէն» եւ ապաքէն, մարդոյ եւ կապիկի մէջ բնախօսական, իմացական եւ բարոյական տարբերութիւններ ակնյայտօրէն կ'երեւին:

1. Բնախօսական դարձերութիւն:—Մարդոյ գանկը չատ աւելի մեծ է եւ ուղեղը աւելի ստուար քան զկապիկներ: Դիմաց անկիւնը կը տարբերի, ի մարդն, ընդ մէջ 70 եւ 80 աստիճանաց. իսկ, ընդհակառակն ի կապիկի, կը տարբերի ընդ մէջ 35 եւ 30 աստիճանաց: Սակայն եւ այնպէս, կ'ըսէ Պ. Քաթաֆատ, «Մարդոյ եւ չափահաս մարդակերպի մէջ (anthropomorphe) ուղեղի խորշերու յօրինուածութեան մասին կը տեսնուի նմանութիւն մը, որ ոչ սակաւուց խաբուելուն առիթ եղաւ, եւ որուն վրայ յամառ եւ պինդ կային, սակայն այս բանս տեղի կ'ունենայ հակառակ կարգաւ: Ի կապիկի, քունքի սեպոսկրային պատուածներն որ միջին ըլլալով կը կազմեն, ի յայտ կու գան եւ կը կատարելագործուին առջեւի պատուածներէն յառաջ: Ասոր հակառակ, ի

մարդն, ճակատալին պատուածները նախ կ'երեւան եւ միջին բլթակի պատուածները ամենավերջը կը յօրինուին: Ուստի յայտնի է թէ, երբ երկու գործարանաւոր էակներ իրենց զարգացման պահուն հակառակ ընթացքի կը հետեւին, այդ երկուքէն ամենազարգացեալը բարեշրջութեան օրինօք չէ կարող միւսէն յառաջ գալ»:

Ուղղահայեաց դիրքը մարդոյ բնական կեցուածքն է. կապիկն, ընդհակառակն եթէ կանգուն եւ ուղիղ կենաց, ըստ պատահման եւ վարժութեամբ է:

Մարդս՝ մասնաւոր գործքեր կատարելու համար իւր բազուկները եւ ձեռքերը կը գործածէ. իսկ կապիկն զանոնք քալելու կը գործածէ: Կապիկը բութամատ չունի եւ կամ շատ տարբեր բան մ'ունի. անոր թեւերը մինչեւ ոտքի պճեղը կ'իջնեն, մինչդեռ մարդոյ բազուկներն առ առաւելն ծունկի կրնան համարի: Ուրիշ նշանաւոր տարբերութիւն ալ կայ: Մարդոյ սրունգներն աւելի երկայն են քան բազուկները: Իսկ կապիկի սրունգները կամ բազկացը հաւասար են, կամ աւելի փոքր ու կարճ:

Մարդս քալող է, իսկ կապիկն մագլցող, եւ այս երկոցուն վայրաշարժ կազմածքը սքանչելապէս եւ կարի յարմար են այդ կրկին պաշտամանց:

Հիւքպէյ գիտնականն ասկից ստեղծակայութիւնը կը հանէ, «Կապիկ կմախքը, կ'ըսէ, իւր ոտկրեղէն կազմածքով եւ յօրինուածութեամբ կը ցուցնէ թէ կապիկն իւր չորս ոտքին վրայ քալելու համար ստեղծուած է. իսկ մարդոյ կմախքը կը յայտնէ թէ մարդն ուղիղ քալելու, ուղղահայեաց դիրքը պահելու համար ստեղծուած է»:

Այս բնախօսական տարբերութիւնները կրնայինք դեռ շարել, բայց ցարդ ըստածները բաւ են հաստատելու այն անհուն միջոցը որ կայ ընդ մէջ մարդոյ եւ կապիկի: Ուստի Պ. Քաթոֆատ շատ իրաւամբ կ'ըսէր թէ «կապիկն, որչափ եւ կատարեւագործութեան հասնի, չկրնար մարդուն հաւասարիլ եւ փոխադարձաբար, մարդն, որչափ եւ զինքը նուաստացնէ, չկրնար կապիկն մերձենալ, եւ առանց զարգացման օրէնքը յեղաշրջելու, չէ կարելի գտնել անցք մը՝ ընդ որ մին անցնի միւսոյն»:- Կարեւոր դիտողութիւն մի եւս: Եթէ մարդոյ ոտկրեղէն կազմածքը կապիկն կը նմանի, դեռ ուրիշ գործարանային նմանութիւններ ալ ունի ինչ ինչ կենդանեաց հետ: Մարդոյ մարսողութեան գործարանը, օրինակի ազագաւ, մսակեր անասնոց մարսողութեան գործարանն

Համանիրո Այսու հանդերձ, կրնայ արդեօք լրջօրէն ըսուիլ թէ արջն եւ առիւծն մարդոյ նախահարքն են: Ո՞վ զիտէ . . . թեւեւս ապագայ ընտպատումներէն ոմանք այս ենթադրութիւնը աւելի մտաց յարմար գտնեն:

2. Իմացական Գործողութիւններ:—Իմացականութիւնն է կարողութիւն ճանաչելոյ եւ ըմբռնելոյ զկապակցութիւնն եւ զզօգ: Սորա ինչ ինչ գործողութիւնքը թէ՛ մարդոյ թէ՛ կենդանեաց հասարակ են, որպիսիք են զգայութիւն, յիշողութիւն եւ երեւակայութիւն: Այս այլ եւ այլ գործողութիւնք՝ զիսկ կը յորջորջուին վասն զի գործարանաց սերտիւ կասակցեալ են:

Պէտք է սակայն կարծել թէ այդ գործողութիւնք հաւասար կերպիւ տեղի կ'ունենան ի մարդն եւ յանասունս: Երբ սոքա կը զգան, կ'երեւակայեն, կը յիշեն բան մը. զգայական տարրն է որ ամենեւեմ տեղին, կրնայինք ըսիլ՝ միակ տեղին կը գրաւէ. իսկ երբ մարդն սոյն գործողութիւնները կը կատարէ, իմացական տարրն է որ կը տիրապէտէ. առանց սակայն ի բաց մերժելու զգայական տարրը:

Զգայական գործողութիւններէն յետոյ՝ կուգան իմացական գործողութիւնք որ զանոնք կ'ենթադրեն եւ կը կատարելագործեն միանգամայն: Սոքա են դատողութիւն, ընդհանրացումն եւ պատճառաբանութիւն: Դատողութիւնն է ըմբռնումն կապակցութեան ընդ մէջ երկուց իրաց. ընդհանրացումն է ըմբռնումն առնչական նմանութեան ընդ մէջ բազում իրաց. պատճառաբանութիւնն է ըմբռնումն յարաբերական նոյնութեան ընդ մէջ երկուց դատողութեանց եւ մի այլ երրորդ դատողութեան: Այս ամեն գործողութիւնք՝ զորս թուեցինք, մարդոյ մեծութիւնն եւ ազնուութիւնը կը կացուցանեն եւ բոլոր կենդանիներէն վեր կը բարձրացնեն: Կապիկն՝ թանձրացեալ որպէս նաեւ վերացեալ իրաց իմացական ծանօթութիւնը ստանալու անկարող եւ անյաջողակ է ամենեւին. նա երբեք չանցնիր այն անձուկ սահմանը զոր զգայութիւնն եւ զգայական գործողութիւնք իրեն դրած են:

Ա. Զգայութիւններ:—Զգայութիւնը կրնամք սահմանել. «Ամբողջութիւն հոգեբանական յարացուցական կամ կարեկան (affectif) երեւութից, որ գործարանաց վրայ եղած ազդեցութիւնէ մը անընդմիջապէս յառաջ կուգան»: Ըստ այսմ, կ'ըսէ Պլամէս, զգայութեան երեւոյթները յերկուս կը վերածեմք, ի ներքին եւ յարտաքին: Իսկ զգայութիւնը աւարկայացնելու համար դատողութիւն մը հարկաւոր է, դատողութիւն՝ որ քիչ չատ բացայայտ,

առաւել կամ նուազ երեւելի ըլլայ զգացող եւ դատող էակին: Անասուններն առակ չեն որ եւ իցէ դատողութիւն ընելու, բայց, ի նոսա, բնազդումը դատողութեան տեղը կը ընու: Մարդն եւս նոյն վիճակի մէջ կը գտնուի երբ իւր իմացական կարողութիւնք տակաւին բացուած կամ ի գործածութեան չեն:»

Զգայարանք մեզ կ'ուսուցանեն թէ կան արտաքին առարկաներ՝ որք տարածութիւն ունին եւ մեր վրայ ազդեցութիւններ յառաջ կը բերեն՝ զորս զգայութիւնք կ'անուանուիմք: Այդ զգայութիւնք որչափ եւ բարձր կատարելութեան հասնին, երբեք իմացականութիւն չեն կրնար ըլլալ, վասն զի ոչ ոք կրնայ վեր ի վայր չըջլլ օրինաց ներդաշնակութիւնը, որոնք իւրաքանչիւր արարածի պահպանման, զարգացման, ուղղութեան կը հսկեն: Զգայութիւն եւ իմացականութիւն մի եւ նոյն կարգի չեն պատկանիր. առաջինը կը վերաբերի նիւթական կարգի, իսկ երկրորդը՝ աննիւթական կարգի. որով երկուքին մէջ կը բացուի անզուսպ մը զոր ոչ ինչ կրնայ ընու: Հետեւաբար, փոխակերպութիւնն, որ կը կարծէ բանիւ լոկով ընու զայս վիճ, շատ տկար ու վաղափուկ հիման մը վրայ հաստատուած կը կենայ: Եւ յիշաւի, եթէ իմացականութիւնն փոխակերպեալ զգայութիւն մի լինէր, օր մը պիտի դարձ յորում սլականջն (միտիս), երկպառեան, անզուսպ թուլամորթն պիտի ունենային Գայիլէոսի, Լապլէսի՝ զիտութեան հաւասար կամ աւելի զիտութիւն մը: Ուրեմն, կապկի զգայութիւնքն այսօր եւս նոյն են, ինչ որ էին ի սկզբան. եւ մարդկային իմացականութիւնն՝ կապկային փոխակերպեալ զգայութիւն մը չէ:

Բ. Յիշողութեան պաշտօնն է զարթուցանել այն գիտակցութեան վիճակները որք արդէն տեղի ունեցած են: Գիտակցութեան վիճակներն երկուք են, նախնական վիճակներ, երկրորդական վիճակներ, կամ յիշատակք: Աստ կրնայ խնդիր յարուցուիլ թէ արդեօք գիտակցութեան ամեն իրողութիւնքն կրնան յիշուիլ: Տեսողական, չօշափելի եւ լսողական զգայութեանց համար չկրնար երկբայուիլ. կրնամք նաեւ հոտերն ու համերը ճանչնալ եւ զանազանել. եւ իմաստաւորութիւնն եւս կ'ըսէ թէ հաճոյք եւ ցաւք, ցանկութիւն եւ կարիք, կամաւոր ներգործութիւնք եւ որոշողութիւնք կրնան յիշուիլ: Ուստի յիշողութիւնն ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ նկատառութիւն անցեալի, որ յաճախակի մեզ կը ներկայանայ առաւել կամ նոսազ պայծառութեամբ եւ յստակութեամբ: Եւ այս բանս կը կատարուի, երկու կարեւոր

միջոցներով. 1. նշանաւոր եղելութեան մը շուրջը երկրորդական իրաց հաւաքմամբ. 2. ստոյգ եւ որոշ թուականի միջոցաւ անցեալ յիշատակներու հաւաքմամբ:

Անցելոյն խելամուտ եւ վերահաս ըլլալու համար՝ պէտք է որ մեր միտքն ընէ անդրադարձութիւն մը՝ որով կարենայ մէն մի պատահարն ու դէպքը որոշակի զանազանել: Ուստի, յայտ անտի է թէ յիշողութիւնն սոսկ զգայական կարողութիւն մը չէ, այլ նաեւ իմացական կարողութիւն մը. եւ անցեալն ալ կենդանեաց եւ մանկանց համար ճշմարիտ թո՞հ ու բո՞հ մի է, կատարեալ խառնակութիւն մի է: Ըստ հետեւորդին, կապիկն բացառութիւն չկազմեր ընդհանուր օրինաց՝ որ առ հասարակ կը տարածուի համօրէն անասնոց վրայ. եւ մարդոց բարձր կատարելութեան հասնելու համար հարկ անհրաժեշտ էր որ կապիկ յիշողութիւնն հետ զնետէ փոխակերպութիւններ ստանար, ստորնապոյն կարգէ ելնէր եւ բարձրագոյն կարգի հասնէր: Եւ այս անհնարին իսկ է:

Գ. Երեւակայութիւն: — Յիշողութեան պէս երեւակայութիւնն ալ յիշատակներով կը զբաղի, բայց սա տարբերութեամբ որ զանոնք կ'եղանակաւորէ, եւ օժտեալ է գտնելու, հնարելու, եւ տեսնելու կարողութեամբ: Երեւակայութիւնն ամեն զգալի առարկայները, վերացական եւ տեսական գաղափարները կը պարունակէ: Երեւակայութիւնն՝ սովորական կենաց մէջ, գիտութեանց մէջ, ղեղարուեստից մէջ կարեւոր դեր ու պաշտօն կը կատարէ:

Երեւակայութիւնն՝ սովորական կենաց մէջ, զապագայն մեզ կը ներկայէ վարդազեղ երանգօք. եւ յոյսն՝ որ մեր կենաց ողին է, երանաւէտ նպատակի մը զհետ ասնդելու կը յորդորէ զմեզ, եւ այս վախճանին հասնելու կարեւոր միջոցները մեզ կը հայթայթէ: Երեւակայութիւնն՝ հրապուրիչ հորիզոններ կը պարզէ մեր առջեւ. եւ ստէպ մեր երազած երանութիւնը կը փարատին իբրեւ ստուերք: Ի՞նչ դառն յուսախաբութիւններ մեր կենաց մէջ... Այսու հանդերձ, այդ յուսախաբութիւններն ալ քաղցր եւ փոքրօքի կ'ըլլան, մինչ երեւակայութիւնն, երջանիկ ապագայի մը խորհուրդը ի մեզ ծնանելով, ներկայ չարեաց համբերութեամբ տանելու զմեզ կը խրախուսէ:

Երեւակայութիւնն՝ երեւելի ծառայութիւններ կը մատուցանէ զիսականին, ենթադրութեանց ընդարձակ գաշտեր բանալով, եւ ձեւեր ու թեւեր ստեղծելով, որոց պատկերքն ի բնու-

թեան միշտ անկատար են եւ կոչու չեաւարար երեւակայութիւնն է որ ուսողութեան նիւթերը կը մատակարարէ:

Եւ որովհետեւ գեղարուեստն՝ տեսական գեղեցկին արտայայտութիւնն է, երեւակայութիւնն արուեստագործին ճղանց օգնութեան կը փութայ: Արուեստագէտն՝ յափշտակուելով չնաշխարհիկ գեղեցկութենէ մը՝ կ'ուզէ զայն նկարել եւ, այսպէս ըսելու համար, անոր մարմին զգեցնել սրտակիրի մը կամ արձանի մը վրայ . . . : Արդեօք ի՞նչեր կ'անցնին արուեստագիտին մտայ մէջ, երբ պատկերն եւ արձանն կը կանգնին իւր առջեւ, ոչ զատարկ եւ համր, այլ վերամբարձ զօրաւոր շունչով մը, այլակերպեալ վսեմ խորհրդով մը: Տեսականի արտագրութիւնն՝ երեւակայութեան երեւելի գործքն է:

Ուստի մարդս չճանչնար այն միօրինակութիւնը, այն միակերպութիւնը որում ենթարկուած է անասունն եւ որով կը յարի եւ կը կառչի նիւթոյն՝ «Եթէ, կ'ըսէ W. James, կարելի ըլլար ամենայեւոր մարդ մը փոխադրել վայրկեան մը շան զգայանոցին մէջ (sensorium), սարսափահար կ'ըլլար նա տեսնելով անդ երեւակայութեան պակասութիւնը: Խորհրդոյ համանման խորհուրդք չեն յաջողիր, այլ միայն ունակական հետեւակիրցներ: Մի մուտն արեւու չգարթուցաներ անդ դիւցազնի մը մահուան փոխարեւութիւնը, այլ հանգչելու գաղափարը, զի ժամանակն է հանգչելոյ»:

Միակերպ ու միօրինակ աշխարհի մը մէջ մարդն՝ չնորհիւ իւր երեւակայութեան, նորանոր եւ այլ եւ այլ տեսարանայ հանդիսատես կ'ըլլայ: Բնազգումի արգելքներէն զերծ է նա. իւր արգասաւոր միտքն՝ անրան ուղեղի մը անձուկ սահմանայ մէջ չըջափակուած չէ, կապիկն՝ անասնութեան կարգէն երեւելով, միւթէ կրնայ այդ հրաշալիքները կատարել. միւթէ կրնայ ապաւայն նախատեսել, իրեն կէտ նպատակի ունենալ վախճան մը:

Ո՛ւր են իւր գիտական գիւտերը՝ որով մարդկութիւնը ճախացուցած ըլլայ: Ո՛ւր են նորա ճարտարութիւնը որ իւր քարձր հանճարը ցուցնեն: Իմացական կարողութիւն չունեցող ուրիշ էակաց նման է ամենեւին, որոնք իրենց կեանքը վարելու համար բնազգման լոկ տկար լոյսն ունին: Հետեւաբար չհասկցուիր այն մարդոյ յիմարութիւնն որ կապկի հոտ կ'առնու ի նմանիս իւր:

Խօսեցանք մինչեւ յայժմ այն զգայական գործողութեանց նախակարգ պայմանն են, եւ որք առանց օգնականութեան իմացականութեանն կրնան լիովին կատարուիլ: Այժմ կը մնայ մեզ խօսիլ իմացական գոր-

ծողութեանց վրայ որոնք մարդուն արժանապատուութիւնը աւելի պայծառ եւ յայտնի կը ցուցնեն, եւ են դատողութիւն, ընդհանրացումն եւ պատճառաբանութիւն:

Ա. Գաղափարներ:—Դատողութիւնն է՝ երկու գաղափարաց մէջ եղած կապակցութեան ըմբռնումը, որ եւ կ'ըլլայ նախադասութեամբ մը որոյ երկու եղբններն զօդով մը կապուած են:

Կապակցութիւնք կամ յարաբերութիւնք դատողութեան առարկայներն են: Եւ յերաւի, մեր կենաց մէջ՝ երբ միայն իւր բնական գործունէութիւնը կը գործածէ, մեր գաղափարները կը վերլուծենք, ուրիշ գաղափարաց հետ կը համեմատենք գաղափար, որպէս զի անոնց սերտ կապակցութիւնը լաւ եւս յայտնի ընենք: Ըստ այսմ կրնայ ըսուիլ թէ մարդոյ կեանքը կայացեալ է չատ մը էակաց մէջ եզոյ գոյութեան, նմանութեան, պատճառականութեան, յաջորդութեան կապակցութիւններու կատարեալ դիտութեանը վրայ: Ստորոգութիւնք (catégories) այսպիսի եւ այլ յարաբերութիւնները յայտնելու կը ծառայեն: Ստորոգութեանց վրայ Արիստոտելի եւ Քանթի կամ Պիւթագորասի կարծիքներն ինչ որ ալ լինին, մենք միայն երեքով զբաղինք որք են գոյացութիւն (substance), պատճառականութիւն եւ վախճանականութիւն:

Գոյացութիւնն է ստորոգելեաց ենթակայն, անփոփոխելի ենթակայ փոփոխման. կամ լաւ եւս, Արիստոտելական սահմանը տալու համար կ'ըսեմք. «Գոյացութիւնն է այն որո՞ւմ պարզա՞նէ լինել յինչեան եւ ոչ յայլո՞ւմ»: Ըսինք 1. որո՞ւմ պարզա՞նէ, զնելու համար տարբերութիւն մը ընդ մէջ իրին իսկ, եւ եղանակին որովնա է արդեամբք (actu). 2. յինչեան եւ ոչ յայլո՞ւմ, ցուցնելու համար թէ գոյացութեան յատուկ է յինքեան ըլլալ եւ ոչ յայլում, իբրեւ յենթակայի, ինչ որ յատուկ է երկրորդական հանգամանաց (accident):

Արարող պատճառն է հարկաւոր, բաւական եւ որոշիչ պատճառ զիպաց իրիք զոր արդիւնք կ'անուանեմք: Պատճառի եւ արդիւնքի մէջ պէտք է ընդունիլ հարկաւոր եւ սերտ կապակցութիւն մը, առանց որոյ անխմանալի կ'ըլլար, եթէ պատճառը պատճառաւորելու կարողութիւն չունենար: Յաջորդութիւնը սակայն պէտք է զանաղանիլ պատճառէն, զի յաջորդութիւնն, առանց նախակարգ պատճառի արդիւնք ըլլալու, կրնայ տեղի ունենալ: Գիշերը կը յաջորդէ աւուր լուսոյն, սակայն կրնայ ըսուիլ թէ ցերեկն արարող պատճառ է գիշերոյ:

Վախճանն է այն նպատակն որուն համար բան մը կը գործուի։ Ամէն անգամ որ էակ մը կը գործէ, որոշեալ արդիւնք մը յառաջ բերելու համար կը գործէ, եւ այս արդիւնքն վախճան կ'ըսուի։ Բայց վախճանականութեան զաղափարը ո՞ր վնասելու է։ Մեր յատուկ եւ սեփական գործօնէութեան դիտակցութեան մէջ։ Եւ յիրաւի երբ ո՞ր եւ է գործօնէութիւն մը բան մը իրագործել կ'ուզէ, այդ բանը կ'երեւայ իբր ասպազայ արդիւնք այդ իբր պատճառ նկատեալ գործօնէութեան։ Բայց երբ այդ առարկայն գործօնէութիւնը գործելու կ'որոշէ, յայնժամ այն առարկայն կ'երեւայ իբր պատճառ պատճառի, այսինքն իբրեւ վախճան։

Հետեւաբար, դատողութիւնն՝ որ գոյութեան, պատճառականութեան, վախճանականութեան, նմանութեան եւայլն, դա՛նազան կապակցութիւնները կ'ըմբռնէ, պարզապէս իմացական գործողութիւն մի է. որ եւ ընդ մէջ մարդոյ եւ կապի խոր վիճ մը կը բանայ՝ զոր ոչ ինչ կրնայ ընու երբեք։ Նոյնը կ'ըսեմք նաեւ ընդհանրացման համար եւս։

(Շարայարեյի)

Յ. Վ. ԲՕԼԱԹԵԱՆ

Ը Ն Տ Ե Ր Ա Ս Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Զ

Բնութիւնն՝ Աստուծոյ գոյութեան վերայ ամենէն առաւել յստակ խօսող մատենան է։

Լա ՌօշՖուգօ

Զգոյշ եղիք զի մի՛ գուցէ խօլական բարձրամտութիւն մի սնտախ վառօք հրապուրէ զձեզ։

Պօլլօ

Ով որ կը ջանայ հաճոյ լինել ամենուն, ոչ ումեք կրնայ հաճոյանալ։

Ժ. Ժ. Ռուսօ

Դմիդակ զաւր համբ հեն, նոքա արտասուօք չեն արտայայտուիլ։

Դաստոյ

Մոռացօնք՝ անէութեան կը նմանին:

Մարմօնքի

Աղէտաբեկ մարդն՝ ոչ եւս է մարդ

Աղիէոս

Ներելի ագահութիւնը՝ ժամանակինն է միայն:

Պլանշար

Մեր ամենաբուռն ըղձից լրացումը մեր դառնակսկիծ ցաւոց
աղբիւրն է յաճախ:

Սենեկա

Զարիք՝ թեւաւոր են, իսկ բարիք՝ յամբ կը քայլեն:

Վոլդէռ

Արդարութիւնն՝ օրինաց հողին է:

Կիլեբրոն

Ոչ ոք երջանիկ է նախ քան զմահ:

Սենեկա

Ապագայն՝ Աստուծոյ ծոցոյն մէջն է:

Նարոլէոն

Մասց կուրութիւնը՝ մարմնոյ կուրութեան չափ արժանի է
է արդահատանաց:

Զէսքրճիլտ

Ճշմարիտ իմաստասիրութիւնն՝ ի կրօնս կ'առաջնորդէ զմարդ:

Պագոն

Մարդոց առածներն՝ իւրեանց սիրտը կը յայտնեն:

Վօլմարկ

Ինչ որ կը սլահանջէ առաքինութիւնը՝ ջանացէք կատարել
միշտ:

Ժ . Ժ . Ռուսօ

Ճօխից ընկերութիւնը՝ պարահանդէս մի է զիմակաւոր:

Մարմօնքի

Աշխարհը՝ ճշմարիտ հեծանախաղ (տանկա-թիշի) մի է:

Պէլ

Բոլոր դձձութեանց ամենէն ամօթալիցը՝ սուտակասպասու-
թիւնն է:

Պագոն

Աստուած ոչ ումիք պէտք ունի, բայց մեք ամէնքս իրեն
պէտք ունիմք: Զենեկուն

Կեանքն՝ երկուդի է. վախցէք թիւր ճանապարհ բռնելէ.
մին՝ կը տանի ի բարին, միւսն՝ ի չարն:

Պիւքագոր

Հարկ չէ թշնամանել՝ ուսուցանելու համար. եւ վիրաւորել
օգտակար լինելու համար: Լա Հարփ

Քունն եւ յոյսն երկու ցաւացածոյց դեղ են՝ զորս բնու-
թիւնը կը չնորհէ մարդկութեան:

Մեծն Փրկիչիկոս

Բոլոր խղճագէտ աստուածաբանից լաւագոյնը՝ խղճմտանքն է:
Ժ . Ժ . Ռուսօ

Հարստութիւնն՝ յաճախ հիքուլութեան մի վերջն, եւ այլ հի-
քութեան մի սկիզբն է: Սեմեկա

Տարակոյսը՝ ճշմարտութեան դպրոցն է:

Պագոն

Գիտութիւնն՝ առանց առաքինութեան փոխանակ լուսա-
ւորելու կը էութեամբ զմարդ:

Սողոմոն

Ժամանակի խնայութիւնն՝ օգտակարագոյնն է:

Էնուրքք

Բաւական չէ ընտիր յատկութեանց տէր լինելն, պէտք է
նաեւ խնայող լինել:

Լա Ռօշճուգօ

Ազատն՝ իւր հոգին կը թաղէ իւր ոսկւոյն հետ:

Ս . Բարսեղ

Հաստիք, Կոմիտաս Ա. Ոսկիան

ԱԿՆԱՐԿ

ՀԱՅ ԱԹՈՒԹԱՅԻՑ ՎՐԱՅ

Շարայարութիւնն (*)

Բաղաձայնք զանազան բաժանումն ունին, ուստի ծագի հետեւեալ ցուցակն երեք զլիաւոր բաժանմանց սիւնակներով. յորոց իւրաքանչիւր տող առանձինն դարձեալ բաժանումն է ըստ հնչմանն աստիճանի թաւութեան, հոբելանայի, մինչ սիւնակքն ըստ հնչմանն ծագման, ուղղակայեաց.

	Նուրբ.	Միջակ.	Թաւ.
Շրթնային	պ	բ	փ
Ստամնային	տ	դ	թ
Պառն	վ	-	ֆ
Կոկորդային	հ	ղ	խ
Կէս կոկորդ.	կ	գ	ք
Նայք } Շրթնային	մ	-	-
} Լեզուային	լ. ն. ր.	-	ռ
Կիսաձայնք	յ. լ.	-	-
Շօղք կամ Սուրբ }	զ	-	ս
	ժ	-	շ
	ծ	ձ	ց
	ճ	չ	ղ

Չանց առնելով պահ մի նուրբ եւ միջակ սիւնակներն սկսիմք թաւ գրոց սիւնակն քննել.

Յայն եւ Հայ աթուրթայից յարաբերութիւնքն յայտնի կը ցուցնեն մեզ որ Մերս Հարբ քամին հաճոյւք ծնունդ տուած չեն այդմ, այլ հայկական նշանադիրքն ստեղծած կամ կոկած ժամանակ Մերսովք զլիրն առնեոն պատրաստ կերպաձեւէր, զհայերէն աշխարհի փոխարէնով ըստ անաշխատեան ախոբայից հելլենացաց. ուստի նման ընդ նմանի զուգելով եւ ձայնակցելով, եթէ տառադարձութեան կանոնն եւս ընդունիմք եւ խստիւ պահան-

(*) Տե՛ս Պատկեր Գ. Տարէ Լեւ 1

Չեմք, դարձեալ անուրանալի է որ այդ կանոնն թաւ սիւնակին վրայ չազդեր, այլ ընդհակառակն յունական գրոց բացարձակ ճշդութիւնն՝ ըստ կարեւոյն, եւ նմանաձայնութիւնն ունին. մերթ եւս ամենեւին համանմանութիւնն ըստ ձեւոյն:

Ապա թէ ոչ ո՛ր է հելլենական սիւղորայից համանման անսայթաքութիւնն հայկականիս:—Այս բաւական վատտ մ'է մեզ անդելու՝ թէ բաղաձայն գրոց ձայնն ըստ առաւելութեանն չփոթած եմք մեք. Նորք կոչած եմք ինչ որ Մելի է, եւ Մելի կը հնչեմք ինչ որ Նորք է. այսպէս է եւ սակաւ մի յառաջ տեսած ցուցակնիս, զոր առանց քննելու կը թողումք առ այժմ: Եւ առ այս յիշել կու տամք միայն՝ զի ըստ իս՝ եւ բազմաց՝ Նորք բառն Վելի հետ տեղափոխելու եմք յուղղութիւն ձայնից՝ եւ հնչմանց:

Այս չփոթ վիճակն ստիպած է զմեզ Գրագրայնական անունն ստեղծել եւ այնու բացատրել այդ անիմանալի առեղծուածն, որով երկու գիր հաւասար են՝ կ'ըսեմք, սակայն հնչմամբ անհաւասար ըլլալնին կը հասկընամք: Ունիմք յունական Փ գիրն՝ որու համ եւ նմանն է Փ ն հայկական, կը հնչեմք զայդ թանձր քննի մի պէս, եւ մեր լեզուի մէջ Ֆ գիրն կը պակսի՝ կ'ըսեմք: Մեսրոբը զայդ գիր յունական ֆէի դիմացն կը դնէր, եթէ լիաշուրթն քէ է դորա հնչումն՝ ո՛ր կը մնայ հելլէն սիւղորայից անսայթաքութիւնն ընդ մերոյս: Եթէ առաջին ազդեցութեամբ Հայն առ կիլիկեցւոյք պէտք կ'ըզգայր Ֆ գիրն յաւելուլ իւր այրենարանին մէջ ֆրանչ բառն հեգելու համար, ինչպէս հապա հայ մատենագրութեան Ոսկեղինիկ զարէն առաջ մինչ ասորական եւ յունական լեզուով ստիպէր իւր լեզուն գրել՝ պէտք չէր զգայր ֆէ գրոյն, գիտէր թէ յունականն ֆէ է եւ սակայն քէ՞ կը հնչէր. այդքան բազմաթիւ անուններն որ Փ կը գրէ հայն՝ մինչեւ առ Լեոնեանա, մինչեւ 'ի խաչակրաց գալուստն՝ քէ՞ կը հնչէր. անհանդուրժելի մտածում մ'է այդ եւ բացարձակ սուտ: Մեսրոբը գրոց դիւան ընելէ յետոյ՝ 'ի նմին քաղաքի Հռոփանոս անուն հելլենական դպրութեան գրօղ մի կը դնէր, որու հետ հայկական նշանադրոց ընտրութիւնն կը կատարէր, «նրբագոյնն՝ կարճն եւ երկայնն՝ զառանձինն (պարզ) եւ զկրկնաւորն (կրկնակ)» յերեքաց կը զատէր եւ կարդաղէր, կ'ըսէ Կորիւն, եւ կ'ըսէր թարգմանել Յոյնք ունին իրենց թաւ դրերն եւ թաւ առանձին նշանին (' մակալէտ կամ փշիկ մի). Փ. X. Թ թաւ են. լատինք ունին իրենց թաւ գրանշանն կամ հաղազն H, եւ T կամ P

գրոց հետ զուգելով կը կազմեն թաւ գրերն, նման բաղաձայն երկբարբառի մը, նոյն գրոց դէմն կը զետեղեն նախնիք:

Θ	th	թ
Φ	ph	փ
Χ	kh	խ. ք.

Կարծեմ անհնար է տղայական խաղ ենթադրելն զայդ եւ տառադարձութիւն ըսելով անցնիլն. կանոնն եւ նմանաձայնութիւնն ստոյգ է:

Հայն ալ ունի իւր թաւ գրերն, եւ այդ նշանն զոր յոյնք թաւ (') կը կոչեն՝ հայն Հ կ'անուանէ: Ըստ լատինական H գրոյն եւ մերս Հ կը կաղմէ թաւ գրերն, եւ ըստ յունին որիչ եւ մեկին մեր առանձին գրերուն կու տայ իւր հնչումն, գրեթէ առհասարակ առանց նշանակուելու յայտնապէս:

Θεών	Թեոն
Λαοί	Լաւոյն
Λαί	Լաի

Եւ կրնամք կարծել թէ գիր մի աւելի կամ պակաս կամ տարբեր ամենեւին՝ հնչման վրայ չազդեն. եւ մանաւանդ մեր լեզուին մէջ ուր այնքան առատ են գրերն. յայտնապէս ոչ ուրեմն կորուսած եմք թաւ գրոց բուն ձայնն:

Թաւ գրերն վերէն 'ի վար կրկնակք (կրկնաւոր) են. նուրբ կամ միջակ գրոց վրայ Հ հազազն աւելցունելով՝ կ'ունենանամք թաւ գրերուն ճշդիւ ձայնն. իսկ Ռ րէի եւս մերթ կրկինն է, այսինքն ՐՐ. այսպէս

ϕ	—	պհ
(ϕ)	—	վհ
թ	—	դհ. տհ.
խ	—	խհ
ք	—	կհ
ռ	—	(ռհ). հռ. րր.
ս	—	զհ. հզ.
շ	—	ժհ. հժ
ց	—	ծհ. հծ.
ղ	—	ճհ.

Քննեմք մի առ մի:

Աթու թայական ցուցակին մէջ նախնիք յունական Φ գրին դէմն կը զետեղեն մեր կրկնաւոր թաւն Φ, ամենեւին նման ըստ

ձեռոյն. կրկնակ է, ուստի Հ ի թաւ հնչումն ունի յինքեան եւ հաւասար է պէ լծորդի հնչման. կարելի չէ ըսել՝ թէ այդ գիրն այդչափ յայտնապէս իւր բնիկ ձայնէն հեռի Բ գրին նմանահնչիւն լինի. Յունական փափկաձայնն ո՛ւր, ո՛ւր եւ մերս լիաշունչն լիաշուրթն. Յոյնն Յ գիրն լեզուի ծայրիւն կը հնչէ, նոյնպէս եւ Փ ն, իսկ մեք բերանալիւր. կարող եմք թերեւս առարկել նախնեաց «*հունական ձեռնաշոռն ձեռնեւն*». սակայն գիտնալու եմք՝ որ մերս այժմեան՝ նոցին նախնեաց մերոց կրկնած «*հունական ինկորպալիւ ինկորպալն*» է. եւ սակայն նախնեաց բանն ոչ եթէ գրոց եւ ստորից նկատմամբ է, եւ ոչ իսկ բառից, այլ առհասարակ լեզուին կազմութեան եւ հնչմանն համար:

Կորուսած եմք մեք փ գրին բուն հնչումն որ է ՊՀ. օրինակաւ մի բացատրեմք. Սեփական բառն 'ի ձեռագիրս երկու կերպ է, մին յիշեալն եւ միւսն ՍեՊՀական. իսկ այժմեան ոմանց գրութիւնն ՍեփՀական՝ չգիտեմ ի՞նչ կանոնաւ է, զթաւն եւ զկրկնաւորն թաւացուցանելով. Հետեւաբար ՊՀ կրկնակ լծորդն հաւասար է Փ թաւի որ թլուտ է եւ կակուղ նման Ֆ ի Յատուկ անուանց եւ օտար բառից մէջ նոյն է կանոնն:

Փարաւոյն—Փ—PH—Փ.

Փիլիսոփայ—Փ—PH—Փ.

Կարող եմք եւս ըսել զի այս գիր կատարեալ Ֆ (Փ) գիրն է ըստ յունական ձայնին եւ նմանութեան, եւ զի Մեսրոպը 'ի նոցանէ առեալ եւ յարմարեալ 'ի մերս. եւ որ ժամանակաւ փոխուած կամ մոռցուած՝ օտարամուտն Ֆ ծնունդ է գտեր առ յետին նախնեօք. Ոմանց ԶեփՀեան (ՓՀ) բացարձակ սխալ մ'է, զեփիւռ—Փ յունական, եւ յոյն բառ է, հայն կ'ըսէ Սեփ, Սեփ, եւայլն:

Թ թաւ եւ կրկնակ է յունական Յ ի համաձայն եւ համադաս. ինչպէս առհասարակ թաւ գրոց՝ նոյնպէս եւ սորա կազմութեանն եւ հնչման մէջ է Հ գիրն. ուստի չէ ուղիղ մեր այժմեան հնչումն նման Դ ի:

Անընդհատ գրի երբեմն Անընդհատ

Ընդհանուր Ընդհանուր

Այս կերպ գրութիւնք (թոյլ) այս բառից թէ եւ խոտելի են, սակայն մեր իմպրոթն լաւ փաստաբանք են:

Խ կրկնակ է նման վերնոց եւ Հ գրիւ կակղացեալ. Մեր այժմեան հնչումն ըստ ամենայնի ինկորպալիւ ինկորպալն կոչուածն է. Խ յունական X ի նման պէտք է հնչի, զի

զուգարդս է եւ հետեւաբար զուգաձայնս ըստ հելլէն սարուբե-
նի յարակցութեան ընդ մերոյս՝ մերս ի եւ Ք յանդիմանին յու-
նական X գրի. յունականն մեր ի աւելի մօտ է քան Ք ի,
թէ եւ դժոխաւոր է մերոյս այժմեան ձայնն, եւ Ք կէս կոկոր-
դային է եւ այլապէս հնչի քան զիսէ եւ X, ուստի չնձք կարող
պահանջել որ գէթ երբեմն այդ ի մեղմ եւ լերկ հնչի, որով մեր
նախնեաց թողած մի պական հոգացած համարիմք, քանի որ
նոքա զլացած են մեղ յունական X ի համաձայնն, Բայց այդ
չէ իրաւ. նոքա թողած են մեղ ամեն բան ըստ պիտոյից եւ
պատշաճին, սակայն մեք ամեն բան աւրած եւ փճացուցած եմք.
ունիմք օրինակներ.

Բաղդ	—	Բախո
Վախճա	—	Վաղճա
Հաղթ	—	Խաղթ
Մժէղ	—	Մժիխ

Ք յունական X ի համապատասխան է, թաւ է եւ կրկնակ
ըստ վերնոց. եթէ X ի համադաս եւ կէս կոկորդային իբրեւ

X — ch — Ք. (Քրիստոս)

ապա նոցին համապատասխան եւ զուգորդ ձայնակից գէթ իբր
(Քհ).

Եթէ այդպէս հաւասարք կամ մերձաւորք են

X — ch. kh — խ, ք

հապա ուստի՝ ի մեղ այլանդակ հնչումն ի թանձրալոյն. X ի
Ք կը յանկի ըստ նախնեաց ի բառն Քրիստոս. ի ի բառն
Բախո:

Ո թաւ եւ կրկնակ, կրկին Ր Ր ներու եւ կամ ու կամ հո-
ր հաւասար է. Յունական սկզբնական P թաւ է միշտ եւ թաւ
նշանն ունի. յոյնք կը գրեն P, լատինք RH, R, մեք Ռ, ՀՌ:

'Pῶμα — Roma — Հոմա, Ռոմա.

'Ρήτωρ Rhéteur — Հոբոր — Ռեբոր

ՏարՐ — ՏաՌ

Ս նման վերնոց. դժսան, ադր, աղէպի, զէն, բառից հն-
չումն լաւ կերպով բացատրեն մեղ Ս ի եւ Ջ ի յարաբերութիւնքն.
աւելցունեմք Հ գիրն Ջ էն առաջ եւ կ'ըզգամք լաւ եւս ՀՋ ի
համապատասխանելն Ս գրոյն որ թաւ է եւ կրկնակ.

Շ Ս գրի լծորդ է եւ ըստ նմին թաւ. Եբէ աՇափճանացն է
երբ աՍափճանաց.

Շ հաւատար է եւ համաձայն ժՀ ի եւ կամ Հժ ի. զորօրինակ
նակ պօքալ—պճկալ, պճկալ

Ժաթ ըստ ռամկին—Շարժ

Յ կրկնակ թաւն՝ համաձայն է ՄՀ ի. ց, շ, ս, սուր տառեր
են, ց լծորդ է Շի, զորօրինակ

Վէց—ՎՇտասան

Իսկ ՍՏ լծորդն հաւատար է ց գրի զորօրինակ

ԻճաՅ—ԻճասՏ

Կրճէր—Կրճաէր

հետեւաբար Յի ձայնն Ձի չմօտեւու է, այլ Շի, Սի, ՍՏ եւ ՏՍ
ի մօտ, որ է ըստ թաւութեան իւր նուրբ ձայնակցին ծհ, հծ:

Ձ թաւն ծնունդ է եւ համաձայն ժՀ ի Ռամկերէն հոս-
հնչելն պոստ արդարացի է իբր հոստ, որ բնիկ իսկ Ձ գրոյն
ձայնն է, զոր կորուսած եւք մեք եւ կը ձայնեմք Ձոստ, Ձ—Ձ:

Ապաքէն ըստ մեր այժմեան հնչման անօգուտ ժամանակ
վատնած են մեր նախնիք եւ ընդունայն վատտակած վերոյիշեալ
թաւ գրոց ծնունդ եւ կեանք տալով, զի հիւսած եւ բարդած
են այնպիսի գրեր՝ որոց նմանք չստ այն է զի չէին պակսել ՚ի
մեզ, (ըստ այժմեան հնչման), եւ մանաւանդ թէ ոչ միայն անօ-
գուտ եւ ընդունայն յոգնած են՝ այլ եւ վնասակար արդիւնք
արտադրած, զի այդ թաւ գրոց էութիւնն՝ ուղղադրութեան ա-
մենամեծ դժուարութեանց միւն է եւ ժամանակի անբաւ կու-
րուստ, մանաւանդ անվարժից համար, զոր հաղիւ թէ կարողա-
նան ըմբռնել, եւ զայդ ոչ ամենքն, եւ այդ եւս ոչ կատարեալ:

Այժմեան ուղղադրութիւնն ամեն մի բառի վնասութիւն կ'ըս-
տիպէ, տակնուվրայ ընկել է բառն՝ եթէ կ'ուզեմք այն ուղիղ
գրութիւնն՝ գիտնալ՝ Առողջանութիւնն ՚ի սպառ անօգուտ է
այժմ եւ ընդունայն յայդ պէտս. վասն զի գրոց հնչումն կ'ան-
գիտանամք:

Ինչո՞ւ սակաւ մի գրապէտ հայն գաւառացի երբ խօսի՝
ըսածն առանց նեղութեան կարելի է փոքրիկ տղու մ'անդամ
գրել տալ ամենայն ուղղութեամբ, մինչ երբ հմուտ կարծեցեալ
տեղացի մի խօսի կամ ընթեռնու՝ կը դժուարանայ ինդիրն.
խեղճ տղայն ինչ վարանմանց մէջ է: Ի՞նչ է պատճառն.— վասն
զի գրոց ճշդիւ ձայնին չեմք սովորած՝ չունիմք, եւ չեմք ար-
տասաներ մեք, եւ այդ մանաւանդ թաւ գրոց:

Թաւ գրեւէն չհեռացած փակագիծ մի բանամբ աստէն,
Ըստ մեր այժմեան սովորութեան Խաբէլ բային աշխարհա-
բար գրութիւնն ֆաբել կ'ընդունինք. ճիշդ է այդ թէ ոչ:

Գրաբար կ'ըսեմք Խաբէլ վննեակեան հին գրութիւնն յաշ-
խարհաբարին է ֆաբել, նոյնպէս եւ բառարանք, իսկ նորն ըստ
ոմանց ֆաբել:

Քանի որ Խնդրեւ բառին առաջին զիրն թաւ է՝ հնար է
ըսել թէ 'ի թաւ Փ դարձած է յաշխարհաբարին, իսկ Բ լերկ եւ
նուրբ տառն նայ գրոց՝ ինչ օրինօք կը դառնայ 'ի Ռ թաւ եւ
կրկնակ:

Լաւագոյն չէ՝ արդեօք Բ ն պահել իւր տեղն եւ ըսել:

Խնդրեւ — Փնտրեւ

Հարցում մ'է զոր ես կ'ուղղեմ, համակրելով միշտ վննեա-
կեան նոր եւ մասնակի գրութեան՝ որ է Բնտրեւ:

Նուրբ եւ միջակ գրոց վրայ լռելով՝ առ այժմ բաւական կը
համարեմք ըսածնիս:

Կարճաօտ մի անսովորեւ ընկու մտօք՝ մակնիշտն կամ
ապաթարց նշանն առնումք 'ի քնին:

Մակնիշտն ուղղագրութեան մի նշանն է որով պակաս կամ
կրճատեալ զիրն կը յայտնեմք, այսպէս,

'տտ աւազակին, կ'ըսեմք, 'ոմ' այն, եւայլն

Որպէս 'ի գրաբարին՝ նոյնպէս յաշխարհաբարին ունիմք ՈՁ
մասնիկն բացասական, որոյ ըստ ամենայն զլսոյ համանիչ է Ձ
զիրն ինքնին առանց որ եւ է ձայնաւորի ոչ նախընթացի եւ ոչ
հետեւորդի Ձորօրինակ չասել, չընել, չերթալ, չսօսիլ, եւայլն:

Այդ առ ինչ է այժմեան ապաթարցի նշանն այդ Ձ գրին
վրայ: Մակնիշտն նշանակէ պակաս է, իսկ Ձ գրին քով բան
չպակսիր, ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ. զի ինքնին իսկ ՁՈՁ նշանա-
կէ. բայց առանձինն չբանիր:

Իսկ եթէ բաղաձայնի մի քով ՁԸ ձայն տալն է պատճառն՝
այդ ինքնին բաղաձայն ըլլալուն է. զի բաղաձայնն ինքնին՝
ձայն չունի Ուստի թէպէտ եւ ընթերցման եւ սողադարձի ժա-
մանակ Ը զիրն պէտք է դնել՝ սակայն ոչ բնաւ ապաթարցի
նշանն. ապա թէ ոչ հայերէն ամեն բառերու վրայ յորս Ը զիրն
կը գրուի 'ի սողադարձին՝ ապաթարց նշանն ալ դնել կ'ըստի-
պիմք, մանաւանդ նայ տառերուն քով, որ բացարձակ սխալ մ'է:

Ուստի այսու համառօտ մի տեսութիւն ըրած համարելով հայ աթուրացից թաւ զրոյց վրայ, մեր այժմեան այբեւարանն զէթ կարծեմ՝ եթէ ոչ զմեզ՝ Սահակ եւ Մեսրոպը՝ ի զարթնուէն պիտի զանեն այն խղճալի վիճակին մէջ, յորում անհրաժեշտ պէտք պիտի համարին որպէս յանցելունս յԱստուած ապաւինելով զրեւն հարթիկ եւ նոցա ձայնն որոշել վերստին, զի այժմեան մերսնոցա երկն չէ, նոցա ծնածն չէ. բարեւոնական իտառակոյտ մ'է զոր ոչ ոք կարէ հասկընալ. մանաւանդ երբեակ տառերն՝ (որպէս ք. կ. ք. ծ. ձ. ց. ա. դ. թ. բ. պ. փ. չ. ձ. ջ) յորոց եթէ առաջինքն զանազանին՝ երրորդքն ըստ մեր հնչման անօգուտք են:

(Շարայարեի)

ՍԱՀԱԿ Վ. ՆԱԶԱՐԷԹԵԱՆ

ՀԱՅՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

Ս. ԵՊԻՓԱՆ — 403

Ս. Եպիփան Պաղեստինոյ աննշան գիւղօրէից միոյն մէջ աշխարհ եկաւ 310: Նորա ծնողքն հրեայ էին, որով իւր նախնական կրթութիւնն ալ ոչ գոհացուցիչ էր: Ս. Եպիփանի քրիստոնեայ ըլլալուն պատճառն Պաղեստինոյ Միայնակեացք եղան, որոնց բարի օրինակներէն չարժեալ ոչ միայն քրիստոնեայ եղաւ, այլ նաեւ առանձնացաւ անասլտտ մի ուր հիմնեց նաեւ վանք մի որուն վանահայրութիւնն ալ ըրաւ 30 երկար տարիներ 367

անուանուեցաւ Եպիսկոպոս Սաղամինայ. իրեւ Եպիսկոպոս Ս. Եպիփանս զորոնց յօդուաւ եւ ի փառս Եկեղեցւոյ, 382 Անտիօքայ հերձուածին պատճառաւ ստիպուեցաւ Հռոմ երթալ. Այս առնններս էր որ Որոզինէսին վարդապետութիւնը երկու զանազան կուսակցութեան բաժանած էր Արեւելքն. Ս. Եպիփանս մահու չտի հակառակ էր որոզինեան վարդապետութեանց, բայց իւր այս ծայրայեղ բնաւորութիւնը պատճառ եղաւ զի 394 ին միտնալով Աղեքսանդրիոյ պատրիարք Թէոփիլոսի հետ սկսաւ մաքառիլ Ոսկերերանին դէմ, եւ մինչեւ իսկ պաշտպան եւ ջատագորով կանդնիլ այն հայրապետաց սրճնք դռամտրեցին այն նշանաւոր Հակածողովն, որ եկեղեցական պատմութեան մէջ ծանօթ է. Այսու հանդերձ ի վերջոյ Ս. Եպիփանս ի միտ առաւ իւր կողմնակիցութիւնով առած սխալ քայլն, եւ զըջացաւ եւ վախճանեցաւ 403 ին:

Ս.Եպիփանսի գրութիւնք թարգմանուած են հայերէն ի նախնեաց. կը յիշուի 1. Խռստոս յաղագս Բարոնախոսին (Εἰς τὸν εὐσεβλογον) Physiologues 2. Հասարոյ քերտ կամ Պարանախած քերտ անշուշտ Ηεχάριον (Heilmittel Rästtein)—ընդդէմ Հերետիկեանց կոչուածն է:—Ուրիշ կան շատ բազմաթիւ ճառեր եւ գրութիւնք, որոնք տարակոյս չկայ որ ստանաւն են, բայց դուրսէ ոմանք Սրբայն այս կամ այն հարազատ գրոց թարգմանութիւն ըլլան. Աստույմէ կան բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնց յոյն բնագիրը դեռ ծանօթ չէ, եւ սրոնցմէ շատերն անշուշտ ուրիշ մատենագրի են, եւ օրինակողներէն Ս. Դամասկոսեոյն տրուած: Այսպէս կը յիշուին ա. ի սկիւնաքերտ բարաթոյ եւ աւերարանական քարոզութեանց եւայլն, 10 ճառք, որուն մէկ վկայութիւնը կը յիշէ Խորենացի իւր Պատմութեան մէջ (Դիրք Ա. գլ. 2) «Եպիփանիսոս ի հերձուածոցն յանդիմանութեան, եւայլն, Բ, 7 ճառք հաստակոտորք յայլ եւ այլ գլուխս կամ զործս աւետարանի, այսպէս «Ի Լաբարոսութեան Հերովոթի», «Կաղաքս Կոստին քալ ի րաճարն, քալ Կոստին աւ Եղիսաբէթ եւայլն. Գ. ի ծնունդ Բրիտարոսի, 4 բանք. Դ. ի Լիփարոսութեան Տեառն. Ե. ի դասանլն յԵփեղարոսէ, ի քաղաքոս Տեառն Կառանճերեայ ի Տաճար, ի քալ Մոգոնց, ի Լիփարոսութեան, ի մանկուան քեթիլեմէի, ի Տմ. Զարիկն, ի Միրարոսութեան Տեառն, այսպէս 8 բանք. Զ. ի Ռիմոսութեան Աւերարանին Յովնաննոս, հաստակոտոր 3 հատ. Է. յաղաքս Ռեթանրաշ եւ յաւանլնապարգէն Նշանին ի Կանա Գալիլեացոց, ի Բառանճերեայ պանին Բրիտարոսի, 2 բանք. Ը. յաղաքս վերջնածն խմանակի եւ լաան յայրուելոյ Նեւիլն, 2 բանք. Թ. ի Գալուսոս Տեառն յառարաւ արճանելեաց,

է Դաւաւոր Տէառն է Բեմանէա, է Չեթէ տար Երկուշաբթին, է Չեթէ տար Երեւաթաթին՝ Չորեւշաբթին՝ Հինգշաբթին՝ Ուրբաթին (կամ ի խաչկուծիւնն Տեառն) Շաբաթաւ (կամ թարգմանն Տեառն) յարաքս յարաթեան, ինկաթէր կանանց, վան կոշան թովմայի, 11 բանք ժ. այլ եւ այլ ճառք հաճարչման, հոգեգալստեան եւայն թուով 4.—Այս ամէնը կը բովանդակէ ձեռագիր մը գրեալ ի ԼէՏ, յամի Հայոց 2 Մ Գ (=1304) ձեռամբ Յովհաննէս քահանայի ի Վանայ գիւղոս, որ կոչի Աւան (կամ այժմ ի Տաճկաց՝ Իսթեք, այլ Հայք պարձեալ Աւան կամ նաեւ որչափ կարծեմ Աւանց ալ՝ կ'անուանեն).—Ժա. 4 ճառք է քրիստոնէի Ս. Կոստէն, է Իսաչի, է Յարութեան Տէառն, է Դաւաւորապն (2) վերջինն անշուշտ ստանուէն ի ձեռագրին Էջմիածնի, թիւ 915 եւ 910. Ժք. Մեկնութեան Ռաբաւորաց, Ձեռագիր Էջմիածնի թիւ 1091, գրեալ յամի Չիթ (—1280) ի ձեռն թովմայ վարդապետի. Ժգ. Սալմասց Մեկնութեան, 11 բանք. Ժդ. Այլ եւ այլք, ի խաչն, ի Յովսէփի, եւայն թուով 7. Ժե. Շինծաւ Հարցումն թէոգորոսի քահանայի ընդ Եպիփանուս. Ժզ. Հարցումն Մեկնութեան աւ Եպիփան եւ Եղիսէ աւ Եպիփան. Ժե. վան պրորփեանց եւ Ռաբաւորութեան Հ.ից. Ժը. է Ժան Ժի առաքելաց. Ժն. Մահ (Ժբ) Մարգարէից (ստանուէն. հաւանականաբար նախ ասորերէն գրեալ, յետոյ լուսարէն թարգմանեալ. հայն ալ յասորեոյն կ'երեւալ): Է. Եպիփանու վանն ուկանց. Էա. Եպիփանու վան Չափոց եւ Կշոց (De mensuris et ponderibus scil. s. Scripturae) կ'երեւայ թէ թարգմանուած էր, թէ եւ չի յիշուիր. Անանու Շիրակացի համանուէն գրոց մէջ կը գործածէ զայն Դիրքս նորոգ թարգմանեց եւ հրատարակեց Հ. Մկրտիչ, վրդպ. Աւգերեան. (Քաղաքութեան Չափոց եւ Կշոց. վիճակի 1821, էջ 1—20): Իսկ Անանիա Շիրակացեոյն յիշեալ գիրքը կը զանուի Վիճակեան Միթարեան Հարց գրատան մէջ Ձեռագիր, թիւ 2, 49.

Ս. Եպիփան երգած է նաեւ բազմաթիւ հոգեւոր տողեր եւ մեղեդիներ, որոնց հետքը կ'ուզեն զանալ ոմանք մեր շարակահայ մէջ: Ոչ սակաւք կ'ընծայեն Լոյս Ձուարթը(1) Եպիփանին, բայց այս կնիթագրութիւնս ամենեւին իսկ առանց բանաւոր պատճառաց է:

(1) Թէ ո՞վ հեղինակ է եղած այս երգին որոշ բան ժը չենք կրնար գիշարել: Խոսքով Անյ. Եպ. Կ'ըսէ. «Գլոյս զաւարթ է լուսաւորեան երգին».

Նոյնպէս մեր հոգեզալստեան, Աւագ Ուրբաթու եւ մեծ Պահոց շարականներն Ս. Եպիփանին գրիչն չեն:

Ս. Եպիփանին գրութիւնք այնպիսի ոճ մ'ունին, որ հազուապէս է բազմաց: Խորունկ եւ պիանականօրէն կը զննէ Եպիփանի իւր ամէն լրտաճները, ցուցումներն ու խօսքերն: Ս. Եպիփանի այնպիսի ճոխութիւնն ստացած էր նախկին Եկեղեցւոյ մէջ որ Ս. Աւգոստինոս կը գրէ Ս. Եպիփանին նկատմամբ. «Vir inter magnos habitus et a multis in catholicae fidei sanitatem laudatus, adprime sanctus, miraculis clarus, erga pauperes liberalis, plurium linguarum, etiam hebraicae peritus»:

Այս շարականաց հեղինակն է քաղցրախօսն Շնորհալին, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ փառն, որուն յորինած շարականաց ցանկն (յայտնիք եւ անյայտք) կը զննեք հոս:

1. Երկու աւագ տօնից սրբոց շարականքն մեծ մատամբ, ա. Պետրոսի եւ Պօղոսի, Յովնանու եւ Յակոբայ:

2. Առաքելոց շարականքն մասն.

3. Եօթանամնիցն՝ Իմաստութիւն երկնային.

4. Թէոփոսի շարականքն մասն.

5. Ս. Անտոնի մասն.

6. Քառասուն մանկանց՝ մասն.

7. Մեծ Պահոց կիւրակէից կանոնքն.

8. Նինուէացւոցն

9. 10. Աւագ Երկ. Երեք. Չորեքշաբթի կանոնք.

11. Աւագ Ուրբաթու, Այսօր ի կատարումն.

12. Յարութեան երկու ճաշու շարականները.

13. Ըստ տմանց եւ օրհնութիւն՝ վառ ձայնի Յարութեան, որպէս թէ Ստեփանոս Սիւնեցի Քերթաղն մէկալ եօթն ձայնիցն երգած ըլլայ, եւ այս մնացածն, որ հաւանական չ'երևիր, մանաւանդ թէ որ ամէնուն ոճն համանման է. ուստի չսխալանայ է

զէ մեծն Բասիլէոս յիշեալ է ի հոգեւոյն ճառն, որ ընդդէմ հոգեմարտիցն «ասէ ինձ ի վաղոց հետէ ունիմք եւ ի հնոց ասացեալ: Ասէ եւ զայս ինձ «սո՛ւ ունիմք ասացեալ ո՛ւ ճիշդեմք, բայց յամենայն ինքնամոռոք երգեմք, «եւ զճոգին՝ Հօր եւ Որդոց հասասար քառաբանեմք. զայս Բարսեղ ասէ: «Եւ ոմանք մայր բանին զԱնանաքիսեան եպիսկոպոս ասէն զանբարասցին, զի «յիւրոսո՛ ճառին իոքք ինչ նշանակութեան որպէս բանին ճշմարտութեան»: Մեկնութեան Ժամակարգութեան. Երես 200:

ոմանց կարծելն թէ՛ Ութ կանոններն ալ Ներսէս Շնորհալին չա-
րադրած ըլլայ:

14. Հոգեգալստեան ք. օրուան կանոնն, թերեւս հետեւեալ
օրերուն կարգն ալ, վասն զի ամէնուն ոճն համանման է:

15. Վարդապետի ք. եւ գ. օրերուն կանոնքն,

16 եւ 17. Նոյնպէս եւ վերափոխման Բ. եւ Գ. աւուրց

18. Մարգարէից շարականն «Որ ընդ հոգեւէն»

19. Յովն. Մկրտիչ, «Որ աւագաւոր».

20. Հրեշտակապետացն.

21. Ս. Յակովբայն.

22. Մանկանցն Բեթղէմի, զոնէ մասամբ.

23. Վարդանանց «Նորահրաշ»

24. Ղեւոնդեանցն՝ ըստ մասին.

25. Ննջեցելոց այբուբենական շարականն «Աստուծոյ աշխարհ»

26. Զարչարանաց շարականքն «Այսօր աշխարհ» եւ «Նորոգող
որեւիցեաց»:

— Պատարագի մեղեդիներն «Յայտարի նորահրաշաց». «Որ Բերաբայն»
«Խնդա՛յ յոյժ դուստր լուսայ»:

— Միւռոն օրհնէքն (անասույզ), Խաղողի օրհնութիւնն, Զեռնա-
ղրութեանց մէջ Միւռոնիւ Օծումն, Դարձեալ «Քրիստոս է մեզ մեր
յայտնեցաւ» (անասույզ). նոյնպէս ճաշակման ստեն երգեցուելու
կարճ շարականքն ըստ իւրաքանչիւր աւուրց շաբաթու «Եղիս
ճշմարիտ» «Հաց կենաց», որք աւագ Հինգշաբթի օրուան շարա-
կանաց աղբերէն ծագած կ'երեւին:— Ներսէս Շնորհալի եւ Պա-
րադայ իւր. բաղմամբն. եւսայն:

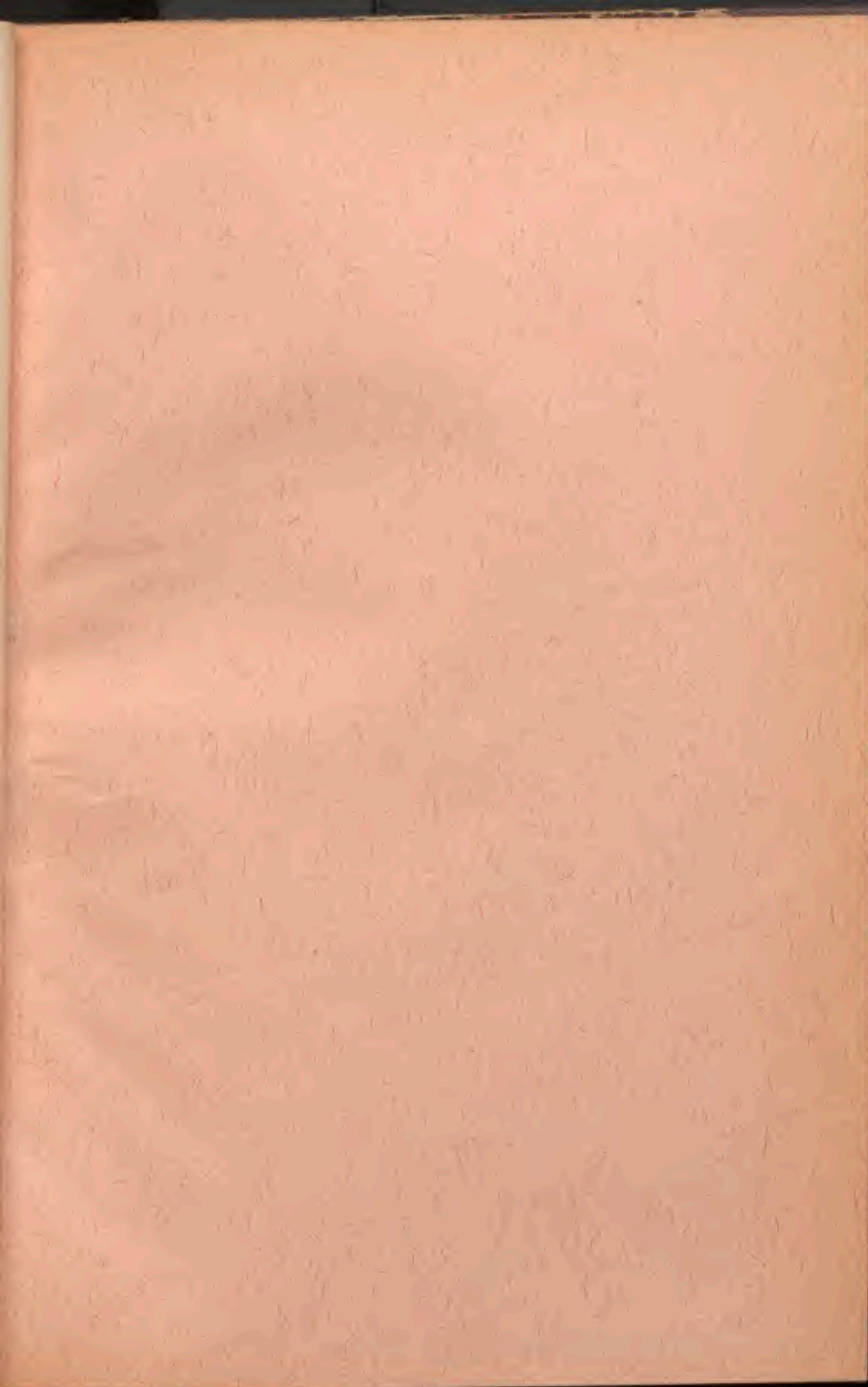
Յ. Յ. ԱԼԱՆ

Ա Ն ՈՒ Ա Ն ՈՒ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻ

Պարոն Տ'Օհսոն (d'Ohsson) անուանի Արեւելագէտն, որ 1852 թուականին մեռաւ ի Բարիզ ի հասակի 72 ամաց, ծնած էր ի Կ. Պոլիս ի Հայազդի ծնողաց: Իւր հօր անունն էր Իգնատիոս Մուրատճա, որ ի Կ. Պոլիս Շուկտաց Դիսպանատան Առաջին Թարգմանն էր եւ հեղինակ հռչակաւոր երկասիրութեան, որոյ տիտղոսն է «Պատկեր պատմութեան Օսմանեան Կայսերութեան» (Tableau de l'histoire de l'Empire Ottoman). Մեծագիր եռահատոր: Սա իւր որդին առաքեց ի Բարիզ, ուր իւր ուսմունքները յաջողութեամբ աւարտեց, եւ Շուկտաց Շարլ Ժան Պէրնատօթ Թագաժառանգ իշխանին անձնական Քարտուղարն եղաւ: Երբ Շարլ Ժան Պէրնատօթ Թագաւորական դասն ելաւ, իւր Քարտուղարին Պարոնութեան տիտղոսը տուաւ: Պարոն Տ'Օհսոն հետզհետէ Շուկտական Տէրութեան Դիսպան եղաւ ի Վիէննա, ի Պէրլին, ի Բարիզ եւ ի Լոնարա: Երբ ինքն ի Բարիզ էր՝ հին ազգային ձեռագրոց ուսման պարապեցաւ, եւ անոնցմէ քաղելով հրատարակեց ի Գաղղիական լեզու «Կովկասու Ժողովուրդք» (Des peuples du Caucase) երկասիրութիւնը, յորում հեղինակն Ապէլ-Գասսիմ կեղծ անունն առած էր (1): Բաց աստի հրատարակեց նաեւ այլ երկասիրութիւն մի, որ է «Պատմութիւն ձինկիխանի» (L' Histoire de Gengiskhan): Պարոն Տ' Օհսոն Շուկտաց Դիսպանաց Թագաւորական Ակադէմիային պատուոյ անդամ, եւ Սթոքհոլմի Գեղեցիկ Դպրութեանց Թագաւորական ընկերութեան պատուոյ Գահերէց էր:

(1) Des Peuples du Caucase, par le voyageur Abul Cassim. Paris 1828.

ՊԱՏԿԵՐ տասն է, հինգ օրը մի անգամ կը հրատարակուի.

Բաժանորդագրութեան տարեկան գինն է
կ. Պօլսոյ համար 40 դահեկան
Գաւառաց եւ օտար երկիրներու համար
բղթատարի ծախքն ի միասին հաշուելով 50 « «

Իշխանացիք թիւ 2 դահեկան

ՊԱՏԿԵՐԻ խմբագրատունն է ի Բերա . Եւշիլ փողոց
Թիւ. 1 , ուր պէտք է դիմել բաժանորդագրութեան եւ թերթին
էրաբերեալ այլ ամենայն խնդրոց համար :

RÉDACTION DU BADGUERE

Constantinople, Péra, rue YÉCHIL N ° 1

معرف نظارت جلیله سنک رخصتیه طبع اولمشدر